

Vluchtelingenkinderen

in het onderwijs

Steunpunt Asiel & Migratie
St. Romboutskerkhof 1a
015 340788
2800 Mechelen
www.vluchtelingdienst.be

De speeltuin

Door kapot geschoten straten
Zonder vader, zonder land
Loop je hulpeloos verlaten
Aan je moeders warme hand

Als een schaap tussen de wolven
Naar bestemming "onbekend"
En niemand ziet hoe klein je bent
Niemand ziet hoe klein je bent
Niemand ziet hoe klein je bent

Morgen zal het vrede zijn
Zal de zon je strelen
Zal de wereld weer een speeltuin zijn
En kun je rustig spelen

Na de winter komt de lente
Wordt de grijze lucht weer blauw
Maar al ben je uit de oorlog
Gaat de oorlog ooit uit jou?
Mooie ogen zijn vergiftigd
Zijn aan het geweld gewend
En niemand ziet hoe klein je bent
Niemand ziet hoe klein je bent
Niemand ziet hoe klein je bent
(*Marco Borsato; de speeltuin*)

Stress en trauma's bij vluchtelingenkinderen

Vluchtelingenkinderen hebben vaak heel wat meegemaakt. Vaak zonder medeweten of medezeggenschap hebben zij plots hun vertrouwde omgeving, hun vrienden en familie achtergelaten om een lange en moeilijke weg af te leggen naar een nieuwe thuis. Veelal werden vluchtelingenkinderen in hun thuisland geconfronteerd met gruwelijke ervaringen zoals vervolging, onderduiken, moord of scheiding van ouders.

Ook de vluchtervaring zelf kan heel wat traumatische ervaringen met zich meebrengen. Hoewel de vluchteling dan stilaan verlost wordt van oorlog of martelingen, gaat het verlies van eigendom, familie en verbroekeling van gemeenschap toch verder. Bovendien zijn vluchtelingen voor hun vlucht vaak afhankelijk van mensensmokkelaars die hen niet altijd even menswaardig behandelen. Wat vaak uit het oog verloren wordt, is dat de ervaringen in het gastland ook voor heel veel stress kunnen zorgen bij vluchtelingenkinderen. De kinderen belanden in een vreemd land met een andere taal, andere zeden en gewoonten. Daarnaast zorgt ook de lange en onzekere asielpcedure voor veel onrust. Daarbij dragen de spanningen in het gezin of in de asiel- en opvangcentra niet bij tot het welbevinden van deze kinderen.

Al deze indringende ervaringen kunnen een negatieve invloed hebben op de ontwikkeling van het kind, zeker als het gaat over een reeks aangrijpende gebeurtenissen na elkaar. De effecten van traumatische ervaringen op een kind zijn afhankelijk van verschillende factoren: de aard van de gebeurtenis, het karakter en de leeftijd van het kind, de omgeving en de relatie van het kind in het gezin.

Bepaalde factoren kunnen de effecten van een trauma versterken en andere kunnen ze verminderen. Steun van de ouders, de familie en de sociale omgeving kunnen voor kinderen de verwerking van een trauma in positieve zin beïnvloeden. Ieder kind reageert anders op de ervaringen die het heeft meegemaakt, bij jonge kinderen zien we reacties als *scheidingsangst*, *overdreven afhankelijkheid*, *zich vastklampen aan de ouder*, *regressief gedrag (bijvoorbeeld opnieuw duimzuigen)*, *rusteloosheid*, *nachtmerries*, *extreme angst en woede*.

Vaak is er sprake van uitgestelde reacties bij kinderen. Omdat kinderen hun ouders niet willen belasten of kwetsen, houden zij hun reacties voor zich, die dan toch - op een moment dat het niet anders meer kan - naar buiten komen.

Psychosomatische klachten als hoofdpijn, bedplassen, nachtmerries of agressieve ontladingen kunnen indicaties zijn voor ernstige verstoringen van het evenwicht van een kind. Het is echter belangrijk te beseffen dat niet elke klacht van een kind duidt op een stoornis. Getraumatiseerde kinderen zijn immers ook gewone kinderen, maar dan met ongewone ervaringen. Ondanks hun gruwelijke ervaringen willen deze kinderen ook gewoon spelen, vriendjes maken, hun omgeving ontdekken en af en toe kattenkwaad uithalen.

De cognitieve, emotionele en sociale ontwikkeling van deze kinderen kan stagneren wanneer hun ervaringen veronachtzaamd worden, wanneer hun gedrag niet begrepen wordt. Dit gedrag is echter normaal in het licht van de abnormale gebeurtenissen die zij hebben meegemaakt. Belangrijk bij deze mogelijke problemen is dat je geen psychotherapeut hoeft te zijn om voor deze kinderen iets te kunnen betekenen. Vluchtelingenkinderen krijgen vaak te kampen met gevoelens van onveiligheid en wantrouwen. Ze hebben verdriet omdat ze afscheid hebben moeten nemen van mensen en dingen die hen dierbaar waren. Het belangrijkste is dat er weer rust en regelmaat in hun leven komt, dat ze zich veilig kunnen voelen en weer vertrouwen krijgen in hun omgeving.

Verder is het van belang de positieve krachten bij de kinderen te mobiliseren en te werken aan een sociaal netwerk. Onderwijs kan hierin zeker een belangrijke rol spelen.

Omgaan met verhalen van vluchtelingenkinderen

Kinderen kunnen nog herinneringen hebben aan het land van herkomst. Maar een kind kan ook hier geboren zijn waardoor hij of zij niets van herinneringen heeft. Veel vluchtelingenkinderen zijn vaak verhuisd tussen landen en binnen landen, het kan dus zijn dat ze al verschillende scholen hebben gezien, ook binnen België.

Sommige kinderen herhalen of spreken over verhalen van hun ouders en grootouders van 'toen het er anders aan toe ging'. Het is belangrijk voor het kind dat hij voldoende ruimte krijgt om zijn verhaal te doen. Zodanig dat hij erin slaagt zijn wereld van toen en nu met elkaar te integreren.

Omdat continuïteit een belangrijk gegeven is binnen een mensenleven is het aangewezen om kinderen bewust te maken van het feit dat sommige elementen in hun leven onveranderd blijven, terwijl andere doorheen de tijd en over culturen heen kunnen transformeren.

Vluchtelingenkinderen hebben soms ook heel andere ervaringen met scholen, bijvoorbeeld omdat ze erin geslapen hebben in het kader van vluchtelingenopvang. Of omdat ze eerder ervaringen hebben met Koranscholen.

Over lijfstraffen die in sommige landen op scholen uitgevoerd worden, kunnen kinderen zeer breedspakig zijn uit verontwaardiging of juist vanuit een stoere houding van 'kijk eens wat ik heb doorstaan'. Sommige kinderen vertellen dan ook over andere situaties waarin lijfstraffen voorkwamen of nog voorkomen, bijvoorbeeld thuis.

Kinderen vragen respect voor hun thuissituatie. Dat respect is de basis van een goede verstandhouding met elk kind. Wanneer er wederzijds weinig respect opgebracht wordt voor de verschillen tussen thuis en school (bv. in kledij, voeding, televisie kijken, vrijetijdsbesteding, levensbeschouwing,...) kunnen kinderen het heel moeilijk krijgen.

De verschillen tussen ouders en school op levensbeschouwelijk vlak merken ze soms wel op, maar begrijpen ze niet. Kinderen passen zich vrij vlot aan veranderende omgevingen en mensen. Ze leren snel wat thuis mag en op school niet en omgekeerd. Jongere kinderen accepteren bovendien de verschillen zonder lang stil te staan bij de aard van de verschillen.

Hoe groter natuurlijk de verschillen tussen hun thuissituatie en de school, hoe moeilijker de aanpassing. Hoe feller beide opvoedingsmilieus kritiek geven op elkaar, hoe meer er verwarring ontstaat. Kinderen zijn hiervoor erg kwetsbaar.

Kinderen ervaren soms ook gebrokenheid in het gezin waarin ze opgroeien. Ook dan is respect nodig in de school. Het kan niet dat een onderwijzer/begeleider de ouders van een kind (ver-)oordeelt. Kinderen zijn immers spontaan loyaal aan hun ouders.

Een positieve sfeer creëren in je klas

Het sociaal- cultureel referentiekader van mensen bepaalt in grote mate hun houding, verwachtingen en beeldvorming.

Bepaalde 'kwetsbare' gezinnen hebben uitsluiting op vele plaatsen aan den lijve ondervonden. Het gevolg is dat ze wantrouwig kunnen staan tegenover alles wat zich buiten hun leefwereld bevindt. Tegelijkertijd is die 'afgescheiden' wereld voor hen ook een bescherming.

Een vertrouwensband is dus een noodzakelijke voorwaarde om kinderen uit kwetsbare gezinnen bij jouw klasgebeuren te betrekken. Bovendien moet je je realiseren dat het vertrouwen, als het gewonnen is, kwetsbaar blijft. Je zult aan de vertrouwensband moeten blijven werken. Een verscheidenheid aan referentiekaders en respect voor deze verscheidenheid kan een hele verrijking betekenen voor je werking. Zowel kinderen als het onderwijspersoneel leren zo op verschillende manieren naar hun samenleving kijken en zien dat hun mens-en wereldbeeld niet de enigste juiste is.

Een vertrouwensrelatie maakt conflicten minder negatief of bedreigend. Hoewel dit in principe geldt voor alle kinderen, dient opgemerkt te worden dat maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren hier vaak extra gevoelig voor zijn omwille van vroegere ervaringen. Wees er ook attent voor dat sommige kinderen meer aandacht nodig hebben dan andere.

Verder is de algemene groepssfeer zeer belangrijk opdat kinderen zich goed zouden voelen in je klas. Kinderen zijn immers onverbiddelijk voor elkaar. Jouw pogingen om je klasgebeuren toegankelijker te maken kunnen teniet gedaan worden door een discriminatoire houding van bepaalde leerlingen.

Stel ook bepaalde grenzen aan je werkwijze. Kinderen (en maatschappelijk kwetsbare kinderen in het bijzonder) hebben behoefte aan duidelijkheid en structuur.

Het is uiterst belangrijk dat kinderen zich veilig en geborgen voelen binnen je klas. Voor bepaalde groepen kinderen kan de school een geheel nieuwe ervaring zijn. Geef deze kinderen dan ook de tijd en ruimte om te ontdekken dat ze welkom zijn in de groep, dat je er bent voor hen. Indien de kans zich voordoet, maak gretig gebruik van een tolk of interculturele bemiddelaar.

Vluchtelingenkinderen en spelen

Eén van de belangrijke functies van spelen is dat het kind zich kan voorbereiden op de reële volwassen wereld en zich een beeld van deze wereld kan vormen. Het kind leert tijdens het spel de noodzakelijke regels om met elkaar om te gaan, zonder dat daarbij de fysieke en psychische integriteit van het kind in gevaar komt.

Wanneer de kinderfase onderbroken wordt door een oorlog of een andere ingrijpende gebeurtenissen (zoals bij vluchtelingenkinderen vaak het geval is), heeft het kind vaak niet de ruimte om de verschillende spelvormen te doorlopen. Het is dus belangrijk om in dat geval de capaciteit van het spelen te herstellen. Het kind moet opnieuw de ruimte krijgen om te spelen, zowel mentaal als fysiek. Het onderwijs kan die ruimte bieden aan vluchtelingenkinderen.

Verder biedt het onderwijs een belangrijke bijdrage aan de sociaal-culturele ontplooiing van kinderen en jongeren in de vrije tijd. Vooral voor kinderen in een kwetsbare situatie kan het een ontwikkelingsondersteunende rol spelen. De schoolse context mobiliseert namelijk de positieve krachten bij kinderen. Het biedt hen de mogelijkheid te ontdekken wat ze kunnen. Via diverse spelletjes kunnen kinderen zowel persoonlijke (vb. concentratiespelletjes, ...) als creatieve (vb. improvisatie, knutselen, ...) als sociale vaardigheden (vb. Kennismakingsspelletjes, interactiespelen, vertrouwensspelletjes,...) ontwikkelen. Ook sport valt onder de noemer van deze ondersteunende activiteiten.

Voor vluchtelingenkinderen zijn spelletjes die sociale en creatieve vaardigheden combineren, het interessantst. Deze spelletjes bieden hen de mogelijkheid het vertrouwen in zichzelf en hun omgeving terug te vinden. Ze krijgen de kans zichzelf en de anderen te tonen wie ze zijn en waar ze voor staan. Spel en creativiteit helpen ook bepaalde ervaringen te verwerken. Spelonderwijs kunnen vluchtelingenkinderen hun verhaal vertellen.

Naast de bijdrage aan de ontwikkeling van vluchtelingenkinderen biedt de schoolse context ook een belangrijke bijdrage aan de integratie in onze samenleving. Door te spelen met leeftijdsgenoten wennen vluchtelingenkinderen aan de Belgische samenleving. Vrijtijdsactiviteiten bieden ook de mogelijkheid om contacten te leggen, om vrienden te maken. Daarnaast zijn schoolactiviteiten ook een middel om spelonderwijs Nederlands te leren.

Hier zijn enkele tips voor spelmateriaal en ruimte

- Voor vluchtelingenkinderen en hun ouders is het prettig als er ook iets van hun cultuur in het lokaal van de jeugdwerking te vinden is. Ook in het spelmateriaal (speelgoed, liedjes, boeken, ...) is het wenselijk dat aspecten van de eigen cultuur terug te vinden zijn.
- Zoek naar afbeeldingen aan de muren en decoraties die ook herkenbaar zijn voor vluchtelingenkinderen. Zorg dat er in de aankleding van je ruimte aandacht is voor de achtergronden van verschillende kinderen. Zoek het hierbij ook niet te ver. Eenvoudige aanpassingen zijn vaak voldoende.
- Ga op zoek naar intercultureel spelmateriaal of vraag aan de ouders of aan de kinderen zelf of zij je kunnen helpen bij het vinden van muziek of spelletjes uit het land van herkomst.

Vluchtelingenkinderen: een wederzijdse verrijking

Verder kan het onderwijs ook een preventieve of signalerende functie op zich nemen. De schoolse context biedt immers de mogelijkheid om problemen of een afwijkende ontwikkeling van kinderen vroegtijdig te signaleren.

Naast al deze betekenissen voor de ontwikkeling van kinderen is de school ook gewoon een bron van ontspanning, creativiteit, samenzijn, ... voor (vluchtelingen)kinderen.

Een warm onthaal van vluchtelingenkinderen in jouw klas is niet alleen van betekenis voor de vluchtelingenkinderen zelf. Ook voor ons is dit een meerwaarde. Zo krijgt onze schoolse context een uitgebreider en diverser ledengroep, raken autochtone kinderen vertrouwd met diversiteit en verscheidenheid in de samenleving, leren schoolpersoneel vanzelfsprekendheden in vraag stellen en hun leefwereld verbreden, ...

Kortom, het is zéker de moeite waard om wat extra inspanningen te leveren om deze specifieke doelgroep te bereiken met jouw onderwijsaanbod.

Om goed voorbereid te zijn, volgen hierna tips voor het werken met vluchtelingenkinderen:

- Verzamel een minimum aan achtergrondinformatie over je doelgroep. Het is zeker niet de bedoeling dat je alles over vluchtelingen weet. Op internet en in de media vind je al heel wat. Als je echt uitgebreide informatie wilt, kan je gespecialiseerde organisaties, websites of literatuur raadplegen.
- Je kan ondermeer allochtone jongeren of vluchtelingenjongeren inschakelen in je leidingsploeg. Let er wel op dat zij niet uitsluitend instaan voor de begeleiding van de vluchtelingenkinderen in je groep.
- Het is belangrijk dat iedereen binnen je school achter het project staat. Het werken met en voor vluchtelingenkinderen is immers niet vanzelfsprekend, hoewel we dit ook niet mogen overproblematiseren.
- Wees op je hoede voor latent racisme. Dit geldt niet alleen voor autochtone vs. allochtone kinderen maar ook voor allochtone kinderen onderling. Kinderen afkomstig uit verschillende, conflicterende groepen willen of mogen soms niet samen spelen.
- Behandel al je leden altijd met respect en wees er alert voor dat de andere leden dat ook doen. Het is al te gemakkelijk kinderen te veroordelen omdat ze te laat komen of weinig aanwezig zijn als je de reden hiervoor niet kent. Voor vluchtelingengezinnen liggen bepaalde zaken nu eenmaal moeilijker dan voor andere gezinnen. Wees dan ook op je hoede voor pestgedrag en grijp zo snel mogelijk in.
- De beste informatie krijg je van de kinderen en hun ouders zelf. Als je niet weet hoe je bepaalde gedragingen moet verklaren, vraag dan aan het kind wat er aan de hand is of vraag aan de ouders wat zij ervan vinden. Durf gerust vragen stellen, zonder hen het gevoel te geven dat ze anders of exotisch zouden zijn
- Maak gebruik van sociale netwerken rond het vluchtelingengezin. Wellicht zijn er landgenoten of kennissen van het vluchtelingengezin (vertrouwenspersonen) die als tussenpersoon kunnen optreden.

Wat met onvoorziene problemen?

Gezien de leefsituatie van vluchtelingen is het mogelijk dat er onvoorziene problemen opduiken. Deze kunnen te maken hebben met de asielprocedure, tewerkstelling, gezondheid, financiën, ... Wanneer dergelijke problemen zich voordoen kan je als onderwijzer een steun zijn voor de kinderen en jongeren of de familie, maar in vele gevallen kan je geen oplossing bieden.

Hoe kan je hen toch helpen?

- Probeer niet ieder probleem zelf op te lossen. Het is ongetwijfeld goed bedoeld, maar daarom niet de beste aanpak. Informeer of er reeds iemand bezig is met dit probleem en verwijz gericht door.
- Zorg dat je goed op de hoogte bent van de mogelijkheden in je buurt (OCMW, school, opvangcentrum, dokter, gespecialiseerde diensten), zodat je ouders kunt doorverwijzen.
- Wanneer vluchtelingen het bevel krijgen om het grondgebied te verlaten, kunnen zij plots wegblijven uit de jeugdwerking/school. Bereid jezelf en je leden hierop voor door daar vooraf op een zinvolle manier over te praten.
- Wanneer je de achtergrond van de kinderen kent, loop je minder het risico om voor verrassingen te komen staan. Uiteraard gun je de kinderen ook hun privacy op dat vlak. Vaak gaat het immers om zeer persoonlijke en/of traumatische gebeurtenissen.
- Sta open voor vragen in verband met opvoeding. Kinderen ophalen en terugbrengen voor en na een activiteit biedt daar een gelegenheid voor. Laat ouders ook vertellen hoe hun opvoeding eruit zag in het land van herkomst.

Omgaan met taalproblemen?

Wanneer asielzoekers in een gemeente komen wonen, hebben zij nog nauwelijks de kans gehad om zich de Nederlandse taal eigen te maken. Vooral kleine kinderen zullen vaak de Nederlandse taal niet machtig zijn, zelfs als ze hier geboren zijn of als ze al langere tijd in België zijn. Thuis wordt meestal de taal van het land van herkomst gesproken. Dit betekent dat er zich communicatieproblemen kunnen voordoen tijdens activiteiten of bij briefwisseling, afspraken, ...

Taalproblemen doen zich niet alleen voor tussen vluchtelingenkinderen en begeleiders of autochtone kinderen, maar ook tussen vluchtelingenkinderen onderling.

- Probeer steeds het Nederlands als voertaal te gebruiken. Zo is iedereen gelijk voor de wet en vermijd je discriminatie.
- Formuleer de opdrachten tijdens je activiteiten kort en helder. Maak eventueel gebruik van visuele middelen of roep de hulp van een tolk in. Houd ook steeds rekening met het taalniveau van de kinderen. Ga na of wat je uitgelegd hebt, ook begrepen is en herhaal indien nodig.
- Zorg, indien mogelijk, dat je een aantal basale woorden (drinken, eten, plassen, slapen) in de taal van het kind kent. Laat ouders die woorden eventueel voor je opschrijven bij de

kennismaking.

- Houd er rekening mee dat briefjes in het Nederlands niet altijd begrepen zullen worden door de ouders en dus ook niet altijd effect hebben. Zorg voor een mondelinge toelichting.

Het werken met vluchtelingenkinderen is in de eerste plaats 'werken met kinderen'. Het kan niet genoeg benadrukt worden dat vluchtelingenkinderen gewone kinderen zijn, maar dan met ongewone ervaringen. Werken met vluchtelingenkinderen is dan ook even moeilijk/gemakkelijk als werken met autochtone kinderen, op voorwaarde dat je kan rekening houden met een aantal aandachtspunten, zoals in de voorgaande delen is beschreven.

Deze aandachtspunten hoeven jouw werkwijze niet te domineren of radicaal te veranderen. Kleine aanpassingen kunnen een groot verschil maken. Je zal in jouw werking ook niet vanzelfsprekend iedere tip moeten gebruiken die hierboven gegeven wordt.

Bovendien willen vluchtelingenkinderen geen aparte behandeling. Zij willen gelijkwaardig deelnemen aan je activiteiten net zoals alle andere kinderen. Tracht al je leden dan ook zo gewoon en gelijk mogelijk te behandelen.

Steunpunt Asiel en migratie 2015

Elektronische bronnen

- http://www.odice.be/userfiles/file/Brochure%20Welkom%20__0910061.pdf
- Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding. *Praktische fiche: wie is wie?* Verkregen via www.antiracisme.be.
- Dienst Vreemdelingenzaken. *Niet begeleide minderjarigen*. Verkregen via www.dofi.fgov.be.
- Dienst Vreemdelingenzaken. *Nieuwe kandidaat-vluchtelingen. Jaar 2004 – België*. Verkregen via www.dofi.fgov.be.
- Dienst Vreemdelingenzaken. *Nieuwe kandidaat-vluchtelingen. Jaar 2005 – België*. Verkregen via www.dofi.fgov.be.
- Jeugd Rode Kruis & Rode Kruis-Vlaanderen. *Breng eens wat kleur in je voortuin. Spelen met kinderen uit andere culturen*. Verkregen via www.jeugdrodekruis.be.
- Kassenberg, A., Bongaards, M. & Wolfgram, P. *Vluchtelingenkinderen en hun welbevinden: over het nut van lesprogramma's voor het basisonderwijs*. Verkregen via www.cedgroep.nl.
- KSJ-KSA-VKSJ. *Werken met bijzondere doelgroepen*. Verkregen via www.ksj.org.
- Steunpunt Jeugd. *Een plek in het jeugdwerk voor kinderen uit de armste gezinnen? Verslag Nitroxstudienamiddag over toegankelijkheid*. Verkregen via www.steunpuntjeugd.be.
- UNICEF (2003). *What do you think? Minigids vluchtelingenkinderen, niet-begeleide minderjarige vluchtelingen (voor jongeren)*. Verkregen via www.whatdoyouthink.be.
- van Willigen, L.H.M. (2003). *Verslag van de quick scan van 'het kind en het asielbeleid' in de praktijk*. Verkregen via www.acvz.com.
- VMC (2004). *Sociale zekerheid en bijstand/Ziekenfonds*. Verkregen via www.vreemdelingenrecht.be.
- Vormen vzw. *Vluchtelingen*. Verkregen via www.vormen.org.

Schriftelijke bronnen

- CMGJ (2002); *Een plek voor kinderen. Een plaats voor jongeren*. Houthalen-Helchteren: Haletra.
- Fedasil (2005). *Jaarverslag 2004*. Oostakker: Geers Offset.
- Geenen, M.-J. (1996). *Kinderen zijn kinderen. Werken met vluchtelingenkinderen van 0 tot 12 jaar in kinderwerk, jeugdwerk, kinderopvang*. 's Hertogenbosch: Brabants Steunpunt Jeugdwezijn.

- Kruiswijk, P. (1999). *Vrijtijdsbesteding van jonge vluchtelingen. Leisure activities of young refugees*. Utrecht: Verwey Jonker Instituut.
- Matthys, G. (2002). *Vrijtijdsbesteding voor vluchtelingenkinderen: nood aan een specifieke benadering*.
- In *Een plek voor kinderen, een plaats voor jongeren* (pp. 79-85). Genk: Werkgroep Draaiboek.
- Plysier, S. (2003). *Kinderen met een tweede huid. Onthaal van kinderen op de vlucht*. Antwerpen/Apeldoorn:Garant.
- Poort, F. *Welkom is niet genoeg. De betekenis van jeugd- en jongerenwerk voor jonge vluchtelingen*. In A. van
- Keulen (ed.), *Vluchtelingenkinderen. Integratie in de Nederlandse samenleving* (pp. 91-106). Utrecht: Mutant.
- Uit De Marge (s.d.). *Drempelschema. Toegankelijk? Kan dat?! Tuurlijk!!*
- UNHCR (2003). *Les réfugiés en chiffres*. Genève : UNHCR.
- VMC (2003). *De asielprocedure in België*. Brussel: VMC.
- VMC (s.d.). *Etnisch-culturele minderheden in Vlaanderen*. Brussel: VMC.
- Wolters, W.H.G. *Vluchtelingenkinderen en trauma's*. In A. van Keulen (ed.), *Vluchtelingenkinderen. Integratie in e Nederlandse samenleving* (pp. 35-40). Utrecht: Mutant.